

ANTONIO FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ.
O LEGADO CONSTRUÍDO DO INDIANO DE
BARALLOBRE

JOSÉ MANUEL GARCÍA CASTRO
Universidade da Coruña
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6981-9714>

* Este estudio ha sido realizado bajo financiación del Ministerio de Educación, gobierno de España a través de una Ayuda para la Formación del Profesorado Universitario (FPU 2014). Grupo de investigación Iacobus (GI-1907).

Copyright: © 2023 CSIC. La edición electrónica de esta revista se distribuye bajo los términos de una licencia de uso y distribución Creative Commons Reconocimiento 4.0 Internacional (CC BY 4.0).

Cómo citar/Citation: José Manuel GARCÍA CASTRO, “Antonio Fernández Fernández. O legado construído do indiano de Barallobre”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 70, núm. 136 (2023), págs. 365-399, <https://doi.org/10.3989/ceg.2023.136.13>

ANTONIO FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ.
O LEGADO CONSTRUÍDO DO INDIANO DE BARALLOBRE

RESUMO

Antonio Fernández Fernández pode ser un exemplo máis de tantos galegos que tomaron o camiño da emigración, alá por finais do século XIX, na busca dunha vida mellor. Partirá da súa parroquia natal de Barallobre, no concello de Fene, no ano 1889, rumbo á cidade cubana de Cienfuegos. Tras facer fortuna na emigración como carpinteiro e construtor, regresará convertido nun indiano e será, precisamente na súa parroquia natal, onde levará a cabo as súas obras máis singulares. Entre elas, inclúese a súa propia casa, un dos exemplos máis destacados da arquitectura indiana, ademais da construción de lanchas de pasaxe e incluso unha sala de cine. O obxectivo do presente texto será, polo tanto, a posta en valor da figura de Antonio Fernández a través do exhaustivo estudio do seu legado construído.

PALABRAS CLAVE: emigración, indianos, arquitectura indiana, arquitectura dos cines, Fene.

ANTONIO FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ.
EL LEGADO CONSTRUIDO DEL INDIANO DE BARALLOBRE

RESUMEN

Antonio Fernández Fernández puede ser un ejemplo más de tantos gallegos que tomaron el camino de la emigración, a finales del siglo XIX, en la búsqueda de una vida mejor. Partirá de su parroquia natal de Barallobre, en el ayuntamiento de Fene, en el año 1889, rumbo a la ciudad cubana de Cienfuegos. Tras hacer fortuna en la emigración como carpintero y constructor, regresará convertido en un indiano y será, precisamente en su parroquia natal, donde llevará a cabo sus obras más singulares. Entre ellas, se incluye su propia casa, uno de los ejemplos más destacados de la arquitectura indiana, además de la construcción de lanchas de pasaje e incluso una sala de cine. El objetivo del presente texto será, por lo tanto, la puesta en valor de la figura de Antonio Fernández a través del exhaustivo estudio de su legado construido.

PALABRAS CLAVE: emigración, indianos, arquitectura indiana, arquitectura de los cines, Fene.

ANTONIO FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ.
THE CONSTRUCTED LEGACY OF BARALLOBRE'S *INDIANO*

ABSTRACT

Antonio Fernández Fernández could be just another example of so many Galicians who walked the path of emigration, at the end of the 19th century, in pursuit of a better life. He would leave his native parish of Barallobre, in the municipality of Fene, in 1889, heading for the Cuban city of Cienfuegos. After making his fortune in emigration as a carpenter and builder, he would return as an *indiano* and it would indeed be in his native parish where he would carry out his most unique works. These include his own house, one of the most outstanding examples of *indiano* architecture, as well as the construction of passenger boats and even a movie theater. The objective of this work will be, therefore, to highlight the figure of Antonio Fernández through the comprehensive study of his constructed legacy.

KEY WORDS: emigration, *indianos*, *indiano* architecture, cinema architecture, Fene.

Ameirande parte da información biográfica dispoñible sobre Antonio Fernández Fernández ven dada polas testemuñas dos seus propios descendentes. Para o presente traballo, realizouse unha entrevista a Adriano Fernández Marta, sobriño-neto de Antonio Fernández e neto de Bernardo Fernández, irmán do indiano. Tamén se tivo acceso ao seu arquivo persoal, con documentación propia do emigrante.

A súa figura estudiouse, sobre todo, en obras sobre arquitectura indiana, coma no caso de *Indianos. Arquitectura da emigración na península de Beoucos: Ares, Cabanas, Fene e Mugardos*, editada polo Colexio de Arquitectos de Galicia e *Casas de indianos*, editado por Fernando Bores Gamundi. Tamén aparece nalgúns traballos de historia local como *Barallobre no pasado*, de María X. Arias e Enrique Sanfiz, *Centenario das escolas de instrucción dos “Naturales de Fene”* de Guillermo Llorca Freire e o artigo realizado por Carlos García Permuy O “Adriano”, un afortunado e ilustre emigrante, publicado na revista dominical do *Diario de Ferrol, Nordesía*. Tamén debemos ter en conta a información recollida por Enrique Pérez Fernández en *De El puerto a Cádiz. Los barcos de pasaje en la bahía de Cádiz (Siglos XV-XXI)*, onde se relata de forma exhaustiva a historia das lanchas de pasaxe que o emigrante construíu en Fene e como estas acabaron na baía de Cádiz.

De inestimable valor informativo son dúas entrevistas realizadas ao propio Antonio Fernández, publicadas na prensa nacional durante a década de 1930, nas que este emigrante relata en persoa aspectos biográficos, detalles sobre a súa casa e outros proxectos que está a levar a cabo. A primeira delas veu a luz na revista *Blanco y Negro* no ano 1933, baixo o título *Un ciudadano que se erige una estatua a sí mismo*. A segunda, co titular *El hombre que se erigió una estatua a sí mismo*, apareceu no diario *Ahora* no 1935, asinada polo periodista Lorenzo Carriba. Neste caso, o contido é semellante ao da entrevista de 1933, aínda que de forma máis extensa e detallada.

Ambos documentos foron escasamente estudados e proporcionan información ata agora descoñecida sobre o indiano. A primeira destas entrevistas unicamente aparece citada na obra de Pérez Fernández, mentres que a segunda,

non resulta mencionada en ningunha das obras consultados, se ben é certo que nalgunhas reproducése a última páxina deste documento¹, consistente nunha ilustración de Antonio Fernández e a súa vivenda, non parece que estes autores tiveran acceso á entrevista, pois neles ignóranse datos contidos no artigo. A inclusión desta ilustración pode deberse a que existe unha copia da mesma na casa do indiano á cal estes autores puideron ter acceso.

Con respecto á súa obra construída, esta aparece encadrada dentro da denominada como arquitectura indiana do primeiro terzo do século XX. Así veremos estudos sobre a súa casa, a coñecida como a *Casa da maleta* en obras xa mencionadas como *Indianos. Arquitectura da emigración na península de Bezoucos* e *Casas de indianos*.

No caso do cine *Adriano*, construído na década de 1940, podemos atopar información en obras sobre a arquitectura dos cines de Galicia. De especial importancia será *Cines de Galicia*, con José Luís Cabo Villaverde e Jesús Ángel Sánchez García como editores, que permitirá establecer o contexto arquitectónico do edificio nesa época concreta. Dun xeito máis local, os autores Luis Calvo Teijo, Aurora Vázquez Aneiros e María X. Arias Rey abordaron o estudio das salas de cine na comarca de Ferrol na obra *O cine na Comarca de Ferrol*, na que se realiza unha escolma dos cines da comarca ferrolá, entre os que se describe brevemente o cine *Adriano*.

Con todo, o presente traballo pretende realizar unha análise profunda do conxunto da obra construída por este emigrante, xa que os estudos realizados ata agora unicamente centrábanse na súa vivenda, tratando de xeito superficial o caso do cine. Incluíranse os datos aparecidos en fontes escasamente estudadas como as entrevistas realizadas na prensa ao propio emigrante e material de arquivo. Tamén se abordarán cuestións como os motivos que levaron ao indiano a acometer estas construcións, as semellanzas entre elas, as posibles influencias ou o impacto que este legado construído deixou a nivel social.

¹ José Ramón ALONSO PEREIRA, “La arquitectura indiana”, en Fernando Bores Gamundi (ed.), *Casas de indianos*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2000, pág. 42; Carlos GARCÍA PERMUY, “O ‘Adriano’, un afortunado e ilustre emigrante”, *Nordesia, revista dominical do Diario de Ferrol*, 509 (9-11-2008), pág. 4.

APUNTAMENTOS BIOGRÁFICOS SOBRE ANTONIO FERNÁNDEZ

Fig. 1. Retrato de Antonio Fernández Fernández.
Fonte: Arquivo persoal de Adriano Fernández Marta.

As orixes e a emigración

Antonio Fernández Fernández naceu entre os anos 1872 e 1873 na parroquia fenesa de Barallobre². O contexto social en Galicia durante esa época estará caracterizada polo fenómeno da emigración, como un medio de solucionar a pésima situación na que se atopaba a sociedade. As causas deste fluxo migratorio son varias. Principalmente, será o atraso socioeconómico que padecerá Galicia durante o século XIX e comezos do século XX, cunha economía fundamentalmente agraria moi atrasada e unha industria practicamente inexistente. Por outra banda, tamén se vía na emigración unha forma de evitar o servizo militar obrigatorio, especialmente durante os conflitos marroquís do primeiro cuarto do século XX. Con todo, tamén influirá a tradición instaurada na sociedade de emigrar,

² As datas de nacemento de Antonio Fernández Fernández varían segundo os autores consultados, afirmando que podería ter ocorrido en 1866 ou 1882 e que incluso tería sido na parroquia de Eume. Con todo semellan máis fiables as datas que aparecen nas entrevistas concedidas por Antonio Fernández Fernández na revista *Blanco y Negro* e no diario *Ahora*, nas que indica que naceu en Barallobre no ano 1873. Por último, na súa propia acta de defunción, facilitada por Adriano Fernández Martínez, sinalase que naceu en Barallobre o 13 de maio de 1872, falecendo no mesmo lugar o 23 de abril 1946. Ante esta diverxencia, soamente podemos estimar que naceu entre 1872 e 1873.

xunto ca idealización da figura dos indianos, aqueles emigrantes retornados con fortuna, que levará a moitos galegos a querer imitalos³.

Se ben este fenómeno xa se viña dando ao longo do século XIX, verase incrementado a partires da década de 1870 ca aparición dos transatlánticos a vapor, capaces de transportar a multitude de persoas acurtando a duración das travesías. Con isto, comeza a darse en Galicia un éxodo masivo de galegos cara o continente americano, nunha cifra estimada de 1.570.314 persoas entre o período 1869-1938⁴. Os principais destinos foron os países latinoamericanos, especialmente Cuba e Arxentina e, en menor medida, Brasil e Uruguai⁵.

Os factores a ter en conta á hora de escoller destino eran variados. Por un lado, a existencia de cadeas migratorias constituídas por individuos na emigración, que mediaban para atraer ós seus familiares e/ou veciños⁶. Por outro, tamén era determinante a proximidade do porto de embarque e as navieiras que neles operaban. Dende a Coruña, as rutas partían cara Cuba, Porto Rico e México, mentres que dende o porto de Vigo, facían cara Arxentina, Brasil e Uruguai. Isto traerá como consecuencia que a emigración das provincias da Coruña e Lugo enfocárase principalmente cara Cuba, mentres que nas de Ourense e Pontevedra, optárase por Arxentina e Brasil⁷.

Polo que sabemos, Antonio Fernández tería tomado rumbo ás Américas no ano 1889, con tan só 17 anos⁸. Na entrevista concedida ao diario *Ahora*, recálcase que marcha sen ningún tipo de formación previa e analfabeto⁹, algo habitual na meirande parte da poboación rural de Galicia durante a época. Parece ser que puido marchar na compañía dun enxeñeiro procedente da parroquia veciña de Maniños, do que a día de hoxe, descoñécense a súa identidade¹⁰.

Do mesmo xeito que a maioría dos emigrantes da comarca de Ferrol, o seu destino será a illa de Cuba, pero a diferenza de moitos dos seus paisanos, que adoitaban asentarse na Habana, Antonio Fernández instalárase na cidade de

³ José A. VIDAL RODRÍGUEZ, *La emigración gallega a Cuba. Trayectos migratorios, inserción y movilidad laboral, 1898-1968*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2005, páxs. 104-134.

⁴ Alejandro VÁZQUEZ GONZÁLEZ, *Emigrantes galegos, transportes e remesas (1830-1930)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega; Fundación Barrié, 2015, pág. 76.

⁵ VÁZQUEZ GONZÁLEZ, *Emigrantes galegos*,..., páxs. 132-144.

⁶ Pilar CAGIAO VILA, Xosé R. BARREIRO FERNÁNDEZ e Ramón VILLARES, *Os galegos de Ultramar. De emigrados a inmigrantes*, A Coruña, Arrecife Edicións Galegas, 2007, páxs. 57-60.

⁷ José R. CAMPOS ALVAREZ, “La Emigración gallega a América (1880-1930). Integración y retorno”, *Minius. Revista do Departamento de Historia, Arte e Xeografía*, 2-3 (1993/1994), pág. 135.

⁸ “Un ciudadano que se erige una estatua a sí mismo. Curiosidades de Barallobre”, *Blanco y negro* (12-02-1933), pág. 114.

⁹ Lorenzo CARRIBA, “El hombre que se erigió a sí mismo una estatua de tamaño natural”, *Ahora. Diario gráfico*, 1288 (10-02-1935), pág. 16.

¹⁰ Adriano FERNÁNDEZ MARTA, “Entrevista a Adriano Fernández Marta sobre o seu tío avó, Antonio Fernández Fernández e o cine Adriano”, entrevista de José M. García Castro, Fene (21-06-2019).

Cienfuegos¹¹, tamén chamada a «Perla do Sur», situada na zona central do país a uns 245 km da capital. Ao igual que no resto da illa, a urbe experimentará un importante desenvolvemento industrial a comezos do século XX, primeiro pola recuperación económica de Cuba trala guerra da independencia e logo polo auxe da produción de azucre¹².

Todo o que sabemos sobre a estancia de Antonio Fernández en Cuba aparece descrito nas entrevistas da revista *Blanco y Negro* e do diario *Ahora*. Nas mesmas, afirma que o seu primeiro oficio na emigración foi como carpinteiro, seguramente como aprendiz, se ben, co tempo chegará a converterse en director de taller para despois pasarase ao sector da construción, no que chegará a ser xefe de obras e, posteriormente, contratista, concibindo e trazando el mesmo os planos de novas edificacións¹³. Tamén chegará a ter a contrata das travesas do ferrocarril cubano¹⁴. Semella que foi nestes distintos oficios nos cales obtivo a súa característica fortuna.

É coñecida a tendencia dos emigrantes galegos da época a asociarse para formar institucións educativas e de beneficencia. En Cuba, a maioría destas asociacións estaban situadas na Habana ao concentrar o groso da emigración do país. En Cienfuegos, a partires de 1869, a gran afluencia de emigrantes tamén favorecerá a aparición deste tipo de sociedades, destinadas especialmente á beneficencia, ós socorros mutuos e á educación dos seus integrantes, como a *Sociedad de Beneficencia de naturales y oriundos de Galicia*, creada en Cienfuegos en 1876. Outras terán carácter lúdico, recreativo e cultural, mesmo dedicadas á música, como o *Orfeón Gallego Rumores del Miño*¹⁵.

Descoñecemos a día de hoxe se Antonio Fernández chegou a formar parte dalgunha destas sociedades e os escasos estudos existentes sobre o asociacionismo de Cienfuegos non permiten acceder aos censos dos seus integrantes. Con todo, isto resultaría moi probable, en primeiro lugar, porque sabemos que durante a súa estadía na *Perla del Sur* recibiu formación, aprendendo a ler e a escribir. Por outro lado, coñecemos pola reportaxe do diario *Ahora* que Antonio Fernández estivo convalecente durante un certo período de tempo:

—[...] *En América me sentí aquejado, en cierta ocasión de una enfermedad grave de la que convalecí a la sombra de un espléndido*

¹¹ FERNÁNDEZ MARTA, “Entrevista a Adriano Fernández...”.

¹² VIDAL RODRÍGUEZ, *La emigración gallega a Cuba...*, páxs. 99-100.

¹³ CARRIBA, “El hombre que se erigió a sí mismo...”, pág. 16.

¹⁴ “Un ciudadano que se erige...”, pág. 114.

¹⁵ Victoria M. SUEIRO RODRÍGUEZ, “Composición social y caracterización de las principales sociedades culturales y de instrucción y recreo en la región de Cienfuegos entre 1840-1899”, *Espacio Tiempo y Forma. Serie V, Historia Contemporánea*, 11 (1998), pág. 332.

tejo. Como recuerdo quiero plantar ahora otro al lado de la que va a ser mi casa. Cuando me sorprendan los achaques de la vejez vendré a cobijarme bajo su sombra. Y plantó el tejo¹⁶.

Polo tanto, sería factible que fose asistido por unha destas sociedades e, sendo el un emigrante galego, que probablemente fose pola *Sociedad de Beneficencia de naturales y oriundos de Galicia*. Tamén semella que este indiano puido ter contacto con movementos de carácter obreiro dos que asimilaría a súa ideoloxía, da cal deixou constancia por escrito nunha serie de placas de mármore no interior da súa vivenda, como veremos máis adiante.

O retorno

Antonio Fernández volvía periodicamente cada 6 anos a España, ata que retorna definitivamente a Barallobre no ano 1923 con 50 anos, parece ser que afectado de problemas de saúde¹⁷. Outro factor que puido influír no seu regreso foi que a illa de Cuba atopábase nunha situación de crise económica debido á brusca baixada do prezo do azucre en 1920, motivada pola política arancelaria dos Estado Unidos coa illa, que desencadearía un “crack” bancario en 1921¹⁸.

O emigrante regresa cunha importante fortuna, pero ademais dela, traerá consigo ideas e proxectos concibidos en Cuba coa intención de levalos a cabo na súa parroquia natal. O primeiro deles, será a súa propia casa, ideada como un monumento á súa propia vivencia como emigrante. Esta casa será coñecida como a *Casa da Maleta*, debido á escultura que a preside, que representa ao propio Antonio Fernández ataviado como emigrante cunha maleta na man.

Ademais da casa, o indiano emprenderá a construción dunha serie de lanchas de pasaxe na ribeira de Maniños. A primeira das embarcacións será construída en torno a 1927 e será bautizada como co nome de *Adriano I*, na honra do seu defunto pai¹⁹. O seu destino será, en principio, realizar travesías turísticas pola enseada da Coruña durante os meses do verán²⁰.

¹⁶ CARRIBA, “El hombre que se erigió a sí mismo...”, pág. 17.

¹⁷ “Un ciudadano que se erige...”, pág. 114.

¹⁸ Bernardo MAÍZ VÁZQUEZ, “Alguns aspectos da emigracións dende ferrolterra a Cuba 1900-1936”, en Bernardo Anatol Seoane e A. Carlos Ardá Suárez (dirs.), *Indianos. Arquitectura da emigración na península de Bezoucos: Ares, Cabanas, Fene e Mugardos*, Santiago de Compostela, Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia, 2000, pág. 11.

¹⁹ “Un ciudadano que se erige...”, pág. 116.

²⁰ Gabi CAÑAS e José I. BUHIGAS, “En lo alto de la vida. Don José Fernández Sanjuán”, *Diario de Cádiz* (26-09-1976), pág. 6.

En outubro do ano 1929, Antonio Fernández viaxa ata a cidade de Sevilla a bordo do *Adriano I* con motivo da Exposición Iberoamericana que tiña lugar na cidade, coa intención de visitar o pavillón de Cuba, participante na exposición. Casualmente, tres meses antes afundírase en El Puerto de Santa María o vapor *Cádiz* ao explotalle a caldeira. Este vapor era o encargado do transporte de pasaxeiros entre Cádiz e El Puerto, sendo propiedade da empresa *Herederos de Antonio Millán*. Un dos seus propietarios, José María Millán, ofreceralle a Antonio Fernández a posibilidade de que o *Adriano I* se faga cargo da liña de transporte El Puerto-Cádiz. O indiano aceptará a proposta, deixando a cargo da embarcación ao seu sobriño José. Este será coñecido popularmente na baía de Cádiz como “Pepe el del vapor” e pilotará as embarcacións de pasaxe dende 1930 ata 1998²¹.

A comezos da década de 1930 o emigrante levará a cabo a construción dunha segunda embarcación destinada a complementar ao *Adriano I* en augas gaditanas. Esta será o *Adriano II*, máis grande que o seu antecesor e con capacidade para 400 pasaxeiros. Sabemos pola entrevista do *Diario Ahora* que foi o propio Antonio Fernández quen deseñou os planos e supervisou a execución do barco²².

Ata o ano 1955, o *Adriano I* e o *Adriano II* compaxinarán as viaxes entre Cádiz e o Puerto de Santa María, ata que nese ano, o primeiro deles será substituído polo *Adriano III*. Este último será construído en San Adrián de Cobres, no municipio Pontevedrés de Vilaboa, por iniciativa dos sobriños do indiano²³. O *Adriano II* será retirado en 1982 e o *Adriano III* seguirá en funcionamento ata o 2011, no que se afundiou tras un accidente marítimo²⁴. Permanecerá varado e en estado de abandono, ata que no ano 2020, o concello de El Puerto de Santa María presentou un proxecto para a súa recuperación como museo²⁵.

A saga das embarcacións *Adriano* deixou unha fonda pegada na historia local entre Cádiz e El Puerto de Santa María, sendo estas lanchas coñecidas popularmente co nome de *El vaporcito*. Estas foron obxecto de pasodobres como *Los hombres del mar*, himno non oficial da baía gaditana composto por Paco Alba, e

²¹ Enrique PÉREZ FERNÁNDEZ, *De El Puerto a Cádiz. Los barcos del pasaje en la Bahía de Cádiz (Siglos XV-XXI)*, Cádiz, Ediciones El Boletín, 2017, páx. 273.

²² CARRIBA, “El hombre que se erigió a sí mismo...”, páx. 17. Apórtase unha copia dos planos do *Adriano II* en Bernardo ANATOL SEOANE e A. Carlos ARDÁ SUÁREZ (dirs.), *Indianos. Arquitectura da emigración na península de Bezoucos: Ares, Cabanas, Fene e Mugardos*, Santiago de Compostela, Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia, 2000, páx. 92.

²³ PÉREZ FERNÁNDEZ, *De El Puerto a Cádiz...*, páxs. 283-294.

²⁴ PÉREZ FERNÁNDEZ, *De El Puerto a Cádiz...*, páxs. 303-304.

²⁵ Jesús A. CAÑAS, “El Vaporcito reflota al fin en la bahía de Cádiz. El mítico barco, cantado por Rafael Alberti en sus memorias y naufragado en 2011, se convertirá en un museo”, *El País* (29-05-2020), dispoñible en <<https://elpais.com/cultura/2020-05-28/el-vaporcito-reflota-al-fin-en-la-bahia-de-cadiz.html>> [Consulta: 21/02/2021].

Fig. 2. A lancha Adriano II no estaleiro da ribeira de Maniños.
 Fonte: Arquivo persoal de Adriano Fernández Marta.

mesmo chegaron a rodarse algunhas escenas no *Adriano II* da película *La Lola se va a lo Puertos*, de 1947. Por todo isto, o Adriano III chegou a ser declarado Ben de Interese Cultural pola Junta de Andalucía no ano 2001²⁶, recoñecendo tamén o valor dos seus predecesores.

Como vimos, ao seu regreso Antonio Fernández mantívose ocupado a cargo de diversos proxectos e será así ata o final dos seus días. Na década de 1940 dedicárase á súa última empresa: a construción do edificio que albergará o cine *Adriano*, que será concibido orixinalmente como ebanistería, o mesmo oficio que o indiano desempeñara na emigración. O *Adriano* será finalizado de forma póstuma, xa que falecerá o 23 de abril de 1946. Ao non deixar descendencia, as súas propiedades quedarán repartidas entre os seus tres irmáns: a *Casa da maleta* para a súa irmá María, a empresa de lanchas de pasaxe para o seu irmán Xosé e o cine *Adriano* para o seu irmán Bernardo.

²⁶ JUNTA DE ANDALUCÍA, “Decreto 225/2001, de 2 de octubre, por el que se declara Bien Mueble de Interés Cultural el Barco Adriano III, conocido popularmente por la denominación de El Vaporcito, en el Puerto de Santa María (Cádiz).”, *Boletín Oficial de la Junta de Andalucía*, 132 (15-11-2001).

A OBRA ARQUITECTÓNICA

A casa da maleta

Ao regreso da emigración, o indiano instalárase na súa casa natal de Barallobre e adquirirá a finca situada ao seu carón, co fin de construír alí a súa nova vivenda. Grazas á experiencia adquirida en Cienfuegos como contratista, contará con coñecementos sobre construción e arquitectura que empregará para edificar o coñecido como *Chalé do Adriano* ou a *Casa da maleta*²⁷. Desta casa temos constancia de bosquejos preparatorios que indicarán que o propio Antonio Fernández teríase encargado tanto da súa construción como do seu deseño²⁸. A vivenda comezarase a construír en 1921 e finalizarase no 1925.

A casa érguese no lugar da Brea, nunha situación destacada sobre unha forte pendente e dominando as vistas sobre a ría de Ferrol. Atópase rodeada por xardíns, nos cales, como se mencionou anteriormente, erguíase un teixo que puido ser plantado por el mesmo en recordo do tempo que tivo que pasar convalescente en América baixo un deles. Neste teixo chegou a construír unha plataforma de formigón con tres alturas, nos que instalou un ceador no primeiro andar, un sofá no segundo e un asento de madeira no terceiro²⁹. Esta árbore xa non existe, xa que foi derribada polo impacto dun raio³⁰.

O edificio resólvese en dúas alturas, estando a planta baixa por debaixo da rasante da estrada, a modo de semisoto. A planta adopta unha disposición de polígono de oito lados con forma de frecha, orientado en dirección norte-sur. Polo extremo sur realízase o acceso á vivenda mentres que no norte sitúase en esquina un balcón-miradoiro sostido por unha robusta columna de formigón profusamente ornamentada. Nela figura a inscrición «Perla del Sur. 1921», que fai referencia á cidade de Cienfuegos e á data de inicio da construción³¹, o que indicaría que a casa comezaría a terse construído antes do retorno definitivo do emigrante. Ademais deste balcón en esquina, conta con outros dous nas fachadas laterais. Os tres posúen pequenos doseis, sostidos por columnas de formigón decoradas

²⁷ A casa é coñecida popularmente como a *Casa da maleta* con motivo da estatua existente na mesma, na que Antonio Fernández Fernández se representa a si mesmo como un emigrante ca súa maleta. A denominación do *Chalé do Adriano* parece obedecer a un alcume de tipo familiar. Nos anos 40, Antonio Fernández Fernández decide nomear o cine que está a construír en Barallobre como *Cine Adriano* na honra do seu pai. Por este motivo, a familia pasará a ser coñecida como *os do Adriano* ou *os adrianos*.

²⁸ ANATOL SEOANE e ARDÁ SUÁREZ (dirs.), *Indianos. Arquitectura da emigración...*, páx. 76. O bosquexo que aparece nesta obra pertence ao traballoTraballo de Fin de Carreira de Marina Cabana González, quen á súa vez, afirma que se atopaba en posesión da familia propietaria da casa nos anos noventa.

²⁹ CARRIBA, “El hombre que se erigió a sí mismo...”, páx. 17.

³⁰ FERNÁNDEZ MARTA, “Entrevista a Adriano Fernández...”.

³¹ ANATOL SEOANE e ARDÁ SUÁREZ (dirs.), *Indianos. Arquitectura da emigración...*, páx. 77.

Fig. 3. Vista da cúpula da Casa da Maleta, coroada pola estatua de Antonio Fernández Fernández
Fotografía do autor.

con capiteis xónicos. As fachadas contan con abundante ornamentación por medio de pilastras rematadas por capiteis de orde toscano e xónico mentres que os ocos posúen recercados cunha decoración sinxela de tipo xeométrico, todo elo elaborado en cemento aplicado mediante a técnica de moldes³².

A cuberta é plana, protexida por unha balaustrada de formigón. Dende ela accédese ao elemento máis característico da casa, unha cúpula aberta formada por oito nervios a modo de miradoiro sobre a ría de Ferrol, coroada pola efixie do propio Antonio Fernández representado ca maleta no chan, un gabán baixo o brazo esquerdo e sostendo un facho no dereito que, orixinalmente, contaba cunha esfera de vidro con iluminación propia, a cal foi destruída polo impacto do mesmo raio que botou a baixo o teixo do xardín.

Interiormente, a vivenda distribúese en torno a un espazo central iluminado cenitalmente por fiestras abertas sobre a cuberta e conta cunha serie de columnas de formigón que soportan do teito. Dende este espazo chégase ás distintas estancias da planta alta e comunícase coa planta baixa por medio de dúas escaleiras simétricas.

Para coñecer a forma na que foi edificada a Casa da Maleta cóntase con fotografías tomadas durante a súa construción. A máis coñecida é na que aparecen sentados Antonio Fernández e os seus tres irmáns na escaleira situada fronte á gran columna conmemorativa, na que se pode ver ao fondo a casa aínda en obras.

Polo que podemos ver, a planta baixa constitúe un basamento de cachotaría de pedra, mentres que os muros da planta alta son de ladrillo, resolvéndose o conxunto da estrutura dos pisos con pilares e forxados formigón armado. Isto supón algo pouco usual nas vivendas indianas da contorna, que adoitan empregar a madeira na formación dos pisos³³, reservando o formigón para elementos puntuais como porches ou balcóns, como no caso da *Casa de Antonio Porto* de 1932 en Perlío (Fene). Segundo parece, Antonio Fernández tería aprendido o uso desta técnica construtiva nas súas obras feitas en Cuba, como queda manifestado na entrevista do diario *Ahora*:

*Había dirigido la construcción de muchos edificios y sabía muy bien las características del que había ideado para residencia suya. Ante todo sería de cemento armado, como los inmuebles construídos en América bajo su dirección*³⁴.

³² Antonio GARRIDO MORENO, “Elementos ornamentales en la arquitectura indiana de Galicia”, en Fernando BORES GAMUNDI (ed.), *Casas de indianos*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2000, páx. 68.

³³ Marina CABANA GONZÁLEZ, “Arquitectura residencial indiana nas rías de Ares e Ferrol”, *Cátedra. Revista eumesa de estudos*, 8 (2001), páx. 164.

³⁴ CARRIBA, “El hombre que se erigió a sí mismo...”, páx. 17.

Fig. 4. A casa da maleta durante a súa construción. Sentados nas escaleiras aparece Antonio Fernández sentado á dereita, xunto os seus tres irmáns. De esquerda a dereita: José, Bernardo e María.

Fonte: arquivo persoal de Adriano Fernández Marta.

As placas de mármore

Na sala de estar situada baixo a cúpula, penduran das paredes cinco placas de mármore labradas entre maio e xullo de 1925, nas que Antonio Fernández plasma o seu pensamento. Nas catro primeiras realízase un repaso cronolóxico a través do pasado, presente e futuro da ética, a moral e as condicións laborais dos traballadores e como estas foron mellorando en dereitos, así como o que debe ser a patria e o que a constitúe. Na última delas, deixa unha sorte de testamento dos seus bens.

LO PASADO

Hace cientos de años que las personas en el Mundo su vida ha estado sometida a la humillación de un dos por ciento de sus habitantes con el entendimiento de que el mal que se busca hay perdón para él. Esto es principio de reincidencia y usura sin límites que es aún más dañino que el mismo mal que está hecho y que sólo puede perdonarlo la misma maldad.

Podrá remediarse un daño material, pero éste tiene su parte moral que los pueblos conocen y éstos no perdonan dentro del buen entendimiento.

Para el mal no hay más perdón que no hacerlo.

Barallobre, 28 de mayo de 1925. - Antonio Fernández.

LO PRESENTE

Los pueblos despiertan rebeldes con entendimientos distintos de lo pasado.

Para imponer algo verdad de las palabras de Cristo, toda persona en el mundo tiene obligación de producir algo de lo que es necesario para vivir, ser estudioso para inventar algo útil para los demás, única ambición y grandeza que no daña a nadie.

Luchar para conseguir que los incapacitados para poder trabajar sean los únicos que tienen derecho a vivir sin producir y que los padres no encubran a sus hijos el mal que éstos hacen, único medio de conseguir no ser tiranos unos para los otros y poder decir que la palabra Humanidad es verdad.

Barallobre, 28 de mayo de 1925. — Antonio Fernández.

EL PORVENIR

Hace cuarenta años que las personas en el mundo se humillaban ante aquellos que les mandaban trabajar, pagándoles una peseta diaria por doce y catorce horas. Hoy sólo trabajan ocho, con el sueldo mínimo de cinco, y tratándoles bien para que ellos no traten mal a quien les paga.

Únicamente el trabajo productivo puede tener esta fuerza inagotable, que llegará el tiempo que para mover una persona por cuenta de otra tendrá que hacerse por medios colectivos, para evitar que el capital sea un martirio y el asalariado llegue a estar mejor que el acaudalado sobre la tierra.

Barallobre, 1 de julio de 1925. — Antonio Fernández

LA PATRIA

Es la tierra y el mar donde se encuentran las personas que le dieron vida a una, antes de haber visto el Sol, que todo lo produce para las necesidades de nuestra existencia y tierra nos vuelve a todos sin perdonar a nadie. Nada más justo que quererla y defenderla, respetando cada uno la suya, que no hay buen entendimiento que pueda censurarla.

No confundirla con los Poderes constituidos, que están sometidos a la censura de los Pueblos, por el bien o el mal que éstos puedan hacer y están formados por semejantes.

Patria. Tierra y Mar, irresponsables de nuestras costumbres y vicios.

Barallobre, 10 de julio de 1925. — Antonio Fernández.

QUEDA DISPUESTO

Que mis propiedades no pueden venderse ni gravarlas por ningún concepto.

Sólo responden a los intereses por contribuciones de Derechos del Estado.

El disfrute de éstos, sin duda ninguna, pertenece a los cuatro de más edad durante su vida entre los hijos de mis padres y sus descendientes nacidos y por nacer sin distinción de sexo.

La conservación de éstos es de obligación de los que están en posesión de ellos y los demás tienen el derecho de exigirlo por ser dueños por igual en su turno

Barallobre, 15 de julio de 1925. — Antonio Fernández y Fernández.

No contido das catro primeiras semella entreverse unha ideoloxía de carácter obreiro, probablemente adquirida na súa estadía en Cuba. En ocasións, os emigrantes tomaban parte dos movementos sindicais ligados ao socialismo e ao anarquismo dos países latinoamericanos aos que marchaban, cuxas reivindicacións traían logo consigo de volta³⁵. De feito, Vidal Rodríguez deixa constancia da existencia de gremios socialistas na cidade de Cienfuegos, como se desprende do testemuño do fillo de Ramón Gómez, natural de Poio e líder do movemento obreiro nesa cidade. Gómez foi o fundador e secretario de moitos destes gre-

³⁵ Xosé M. NÚÑEZ SEIXAS, “Retornados e inadaptados: el ‘Americano’ Gallego, entre mito y realidad (1880-1930)”, *Revista de Indias*, 58, 214 (1998), páx. 573.

mios, entre os cales se sinala o de carpinteiros³⁶, precisamente, o oficio que Antonio Fernández desempeñou na *Perla do Sur*.

Tamén existen outros datos que reforzarían esta teoría. En primeiro lugar, ao pé da estatua da casa existía unha inscrición co lema: «Mi Dios es el trabajo: el mundo mi tumba», a cal foi borrada durante a guerra civil para evitar problemas co réxime franquista tralo golpe de estado do 36. Mesmo parece ser que as autoridades chegaron a buscar ao emigrante á súa propia casa, segundo a súa familia, polas súas ideas de esquerda³⁷. Por outro lado, na entrevista realizada no diario *Ahora* mencionase que nos días de festa na súa vivenda ondeaba xunto ca bandeira española a bandeira de don Antonio, a cal era de cor vermello coa inscrición “JUSTICIA, EDUCACIÓN Y TRABAJO”³⁸.

Respecto á última placa, titulada *QUEDA DISPUESTO*, podemos dicir que a última vontade do emigrante aínda se está a cumprir. A súa casa aínda está en propiedade dos seus descendentes, aínda que atópase á venda. Con todo, o actual propietario, Antonio Somorrostro, afirma que o seu desexo é que esta continúe en mans da familia e que unicamente a vendería a unha institución pública³⁹. O mesmo ocorre co cine *Adriano*, que segue a ser propiedade dos herdeiros do indiano. Con todo, aínda que actualmente conta cunha cesión de uso á asociación *Patio de butacas*, tamén está á venda⁴⁰.

Características e influencias

A casa é unha obra encadrada no Eclecticismo, na que se mesturan os linguaxes clásicos de forma libre. Nela pódense ver elementos típicos presentes na arquitectura indiana, con solucións de influencia caribeña como a cuberta plana, que tamén podemos ver na *Casa Minerva* de Barracido de 1930, en Ares, ou emprego de torres ou cúpulas para dotar de maior empaque ás construcións, como nos casos da *Casa Frayán* de Cabanas, de 1920, ou *Villa Julia* de 1926 en Barreiros.

Con todo, a singularidade desta casa reside noutros aspectos, comezando pola súa xénese. Se ben neste tipo de vivendas o habitual era recorrer a mestres

³⁶ VIDAL RODRÍGUEZ, *La emigración gallega a Cuba...*, páxs. 377-380.

³⁷ FERNÁNDEZ MARTA, “Entrevista a Adriano Fernández...”.

³⁸ CARRIBA, “El hombre que se erigió a sí mismo...”, pág. 17.

³⁹ “Me gustaría que, en el futuro, el pueblo de Fene pudiera disfrutar del inmueble”, *La Voz de Galicia* (23-02-2021), dispoñible en <https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ferrol/fene/2020/02/23/me-gustaria-futuro-pueblo-fene-pudiera-disfrutar-inmueble/0003_202002F23C8992.htm> [Consulta: 24/09/2021].

⁴⁰ Álvaro ALONSO, “El cine Adriano, una joya que no se da por perdida”, *La Voz de Galicia* (8-06-2018), dispoñible en <https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ferrol/fene/2018/06/08/cine-adriano-joya-da-perdida/0003_201806F8C7991.htm> [Consulta: 24/09/2021].

de obras locais e, en menor medida, a arquitectos titulados nacionais ou dos países de destino da emigración, neste caso vemos que é o propietario quen actúa á vez como promotor, construtor e deseñador.

Tamén era habitual obter referencias a través de álbums de repertorios gráficos e revistas especializadas⁴¹, pero neste caso estamos ante un exemplo cunha clara correlación ca arquitectura cubana, xa que a casa semella estar inspirada no *Palacio de Ferrer* da cidade Cienfuegos, coñecido así polo seu promotor, o empresario catalán José Ferrer Sirés, e que foi deseñado a comezos dos anos vinte polo arquitecto Pablo Donato Carbonell⁴². Este palacete sitúase facendo esquina da praza José Martí, tomando a *Casa da maleta* a mesma disposición, o que resulta estraño para un emprazamento illado⁴³, quedando neste caso a vivenda destacada a modo de proa de barco. Entre outras cousas, vemos replicado o elemento máis característico da casa: o balcón sostido por unha grossa columna e rematado por unha cúpula aberta a modo de miradoiro, á cal se accede a través dunhas escaleiras.

Posiblemente, Antonio Fernández coñeceu moi de preto as obras deste palacete, ou mesmo chegara a ser partícipe nelas, pois as datas de construción coinciden cas da súa estancia en Cienfuegos e resultan moi próximas ás do inicio da súa vivenda.

Por outro lado, o *Palacio de Ferrer* está vinculado co Modernismo levado dende España a Cuba polos emigrantes cataláns⁴⁴, presente noutros edificios como o *Palacio Velasco-Sarrá*, actual embaixada española na Habana. Aínda que que a *Casa da maleta* non conta con atributos modernistas, ao estar emparentada con ese tipo de obras constitúe un exemplo de corrente estilística de ida e volta, nacida en Cataluña, desenvolvida en Cuba e reintroducida en Galicia.

Na construción da *Casa da maleta*, o indiano quixo poñer de manifesto, de forma case explícita, o traballo e o sacrificio levados a cabo na emigración, así como o triunfo conseguido. O propio feito de erguerse unha estatua de si mesmo supón un xesto de enalzamento persoal, tal e como queda xustifico nas súas propias palabras:

El tejo desperezaba sus tiernas ramas al aire con gesto de persona mayor. Su amo le acarició los lomos como a un perro y se acercó

⁴¹ Miriam E. CORTÉS LÓPEZ, “El legado de ultramar. Identidad, tradición e innovación en la configuración exterior de la casa indiana gallega”, *Atrio. Revista de Historia del Arte*, 25 (2019), páx. 174.

⁴² Leslie CORRALES ROSELL, “Restauran el Palacio Ferrer, una de las más importantes joyas arquitectónicas de la ciudad de Cienfuegos”, *Perlavisión TV* [vídeo en liña], dispoñible en <<https://www.youtube.com/watch?v=P8PE-077C4s>> [Consulta: 02/04/2021].

⁴³ GARRIDO MORENO, “Elementos ornamentales en la arquitectura indiana de Galicia”, páx. 79.

⁴⁴ Roberto SEGRE, *Arquitectura antillana del siglo XX*, Editorial Arte y Literatura, 2003, páx. 85.

a sus amigos.

— *Es usted algo enorme, don Antonio; merecía usted una estatua.*

Don Antonio sonrió con gesto campechano. Luego, precisó:

— *Esa ha sido mi idea al construir la casa. Mejor me la merezco yo que otros ganapanes, que no han hecho nada en toda su existencia.*

Mi vida, ha sido una lección de tenacidad y trabajo que podrá servir de ejemplo a muchos. He tenido que bregar vencer numerosos sinsabores durante mi existencia de emigrante para amasar honradamente una fortuna y como nadie me lo va a recompensar en este mundo lo haré yo, que he tenido que hacérmelo todo en esta vida ¡sobre lo más alto de la azotea colocaré mi propia estatua!⁴⁵

Resulta moi probable que a *Casa da Maleta*, en lugar de construírse como a futura vivenda do indiano, naceuse con vocación de converterse nun monumento ao propio emigrante, a xeito de pedestal da súa estatua. A súa distribución pouco practica, a súa ornamentación exuberante e a composición extravagante, parecen afirmar esta finalidade monumental. Lorenzo Carriba, no remate do seu artigo do diario *Ahora*, parece suxerirnos isto mesmo:

Aparte de estas filosofías y de su espléndida terraza sobre la bahía de El Ferrol y de la estatua, el “chalet” construido por don Antonio no tiene otra cosa de particular. Lo he visto detenidamente por dentro y les puedo asegurar a ustedes que todos los muebles esparcidos por las habitaciones parecen estar allí a despropósito, como si la casa no se hubiese construido para cobijarlos a ellos, sino para sostener, exclusivamente, la estatua de don Antonio y las lápidas filosóficas que adornan las paredes de su sala principal. El mismo don Antonio no parece hallarse a gusto entre aquellas paredes de cemento armado. Su temperamento parece acomodarse mejor durante el día a la intimidad de su árbol favorito, el tejo de tres pisos, y por la noche, ¡Casi estaba por jurarles que se va furtivamente a dormir a la vieja casa solariega, a pocos pasos de allí!⁴⁶

⁴⁵ CARRIBA, “El hombre que se erigió a sí mismo...”, pág. 17.

⁴⁶ CARRIBA, “El hombre que se erigió a sí mismo...”, pág. 18.

Fig. 5. Fragmento da entrevista “El hombre que se erigió así mismo una estatua de tamaño natural”, publicada no diario Ahora, polo periodista Lorenzo Carriba.

Fonte: hemeroteca dixital da Biblioteca Nacional de España.

O cine Adriano

O cine Adriano constitúe, tal vez, o exemplo menos estudado da obra construída por Antonio Fernández. Ao igual que a súa casa, está situado en Barallobre, nunha beira da Estrada da Palma fronte a un forte desnivel. Consiste nun edificio illado de grandes dimensións que no pasado acolleu no seu interior diversos usos de forma simultánea. O principal será o cine, pero xunto a el contará con dúas vivendas independentes, unha ebanistería e un local comercial.

O edificio componse dun volume de planta rectangular, de 26,30 metros de anchura e 11,50 metros de fondo, que se dispón de forma lonxitudinal en dirección leste-oeste, seguindo o trazado da estrada. Polo seu lado norte, sobresa outro volume de planta trapezoidal correspondente ao escenario do cine. O forte desnivel existente na parcela é salvado mediante un semisoto de dúas alturas, sobre o cal, érguense dúas plantas.

As súas fachadas articúlanse mediante pilastras, seguindo un ritmo regular en aparencia. Entre elas, dispóñense distintas portas e fiestras, algunhas delas rematadas na súa parte superior por un óculo semicircular. Na fachada principal sitúase a porta de acceso do cine, aliñada no eixo central do edificio, sobre a cal voa un pequeno balcón na planta alta, quedando rematada na cuberta por unha peiqueta na que figura o rótulo «Cine Adriano», acompañado do ano da súa inauguración, 1947, e as iniciais A.F. de Antonio Fernández.

O conxunto da fachada está rematada con morteiro de cemento, agás o semisoto, que mostra uns muros de cachotería vista. A ornamentación existente é de tipo xeométrico e de carácter moi sinxelo, consistente nun basamento, as pilastras, unhas liñas de imposta que marcan a posición dos pisos e uns recercados no contorno das portas e fiestras. Na súa orixe, esta ornamentación debía estar rematada con pinturas de cor clara que se marcaban en contraste coas carpinteirías, de tons máis escuros. A día de hoxe, toda esta policromía atópase totalmente desgastada, quedando unicamente o cemento da base.

A cuberta é plana, a modo de azotea transitable, cunha varanda que a protexe no seu perímetro lixeiramente recuada do plano da fachada. No centro da mesma sobresa unha cuberta inclinada a dúas augas, correspondente ao teito do patio de butacas do cine.

Segundo Adriano Fernández Marta, o edificio podería terse comezado a construír a mediados ou finais da década de 1920 de forma contemporánea á *Casa da Maleta*⁴⁷, aínda que non existe documentación gráfica ou escrita que o confirme. Con todo, existe unha posible mención no artigo do diario *Ahora*:

⁴⁷ FERNÁNDEZ MARTA, “Entrevista a Adriano Fernández...”.

Fig. 6. Fachada principal do cine Adriano.
Fotografía do autor.

Todos los compatriotas suyos, que emigraron analfabetos al despuntar de la mocedad y regresaron después ricos al humilde rincón hogareño, han llevado a cabo obras filantrópicas, como construcción de hospitales, escuelas, bases de enseñanza agrícola o cualquier otra medida encaminada a elevar el nivel moral y cultural de sus convecinos. Don Antonio ha sabido cumplir también esa obligación, como lo prueban el teatro y la biblioteca de su pueblo natal; pero, además, ha sabido llevar a la práctica la idea más natural del mundo, a pesar de su aparente presuntuosidad: se ha hecho erigir una estatua a sí mismo.⁴⁸

Se ben a biblioteca á que alude a reportaxe podería tratarse da pequena biblioteca ao aire libre coa que conta o monumento ao *Camiñante Descoñecido*, construído en Barallobre en 1934, non se sabe exactamente cal é o teatro ao que estaría aludindo. Quizais, podería tratarse xa do cine Adriano, aínda que non existen probas disto.

⁴⁸ CARRIBA, “El hombre que se erigió a sí mismo...”, páx. 16.

Con todo, a primeira documentación da que se ten constancia relativa ao edificio do cine é un escrito do 16 de novembro de 1940 redactado por Antonio Fernández, na que solicita licenza para a construción dun edificio de planta baixa e soto, de 10 metros de fronte e situado no lado dereito da estrada de Fene ao castelo da Palma, o cal será destinado a taller de ebanistería⁴⁹.

Posteriormente, consta entregado no Concello de Fene o documento *Proyecto de un edificio en la parroquia de Maniños, ayuntamiento de Fene*, do 30 de abril de 1941, asinado en Maniños por un persoa de apelido Raimunde⁵⁰. Este proxecto consta dunha memoria na que se describe de novo o edificio, desta vez dunha forma máis aproximada ao existente na actualidade, xa que fala dun inmovible de 26 metros de anchura, 20 de fondo e unha altura sobre a estrada de 7 metros. Igualmente, contaría cun soto no que se instalaría unha ebanistería, mentres que a zona central da planta baixa utilizaríase como zona de exhibición dos produtos elaborados na mesma e nos laterais do edificio instalaríanse vivendas, dúas en cada lado. Na memoria afirmase que se axuntan os planos correspondentes ás ditas obras, mais estes atópanse actualmente desaparecidos do arquivo⁵¹.

Nesta documentación non consta a idea de construír un cine, de feito, o seu lugar no edificio estaría ocupado por ese local para exhibición. O único obxectivo é o de construír un edificio principalmente destinado a ebanistería, o mesmo oficio que o indiano desenvolvera en Cienfuegos. Posiblemente, a súa intención era o de crear un negocio que puidese levar a cabo empregando os coñecementos adquiridos na emigración.

Segundo sinala a familia do indiano, antes do cine xurdiría intención de acoller no edificio un centro social ou un casino, da mesma forma que se viña realizando por asociacións de tipo lúdico da comarca, como no caso dos casinos de Mugaros ou Ares, ata que un dos irmáns de Antonio Fernández, Bernardo, o convencería para instalar finalmente un cine⁵².

Con todo, a primeira mención escrita ao cine *Adriano* corresponde ao proxecto de *Local para cinematógrafo, propiedad de José Fernández Fernández en el término municipal de Fene (provincia de La Coruña)*⁵³ asinado polo arquitecto

⁴⁹ ARQUIVO MUNICIPAL DO CONCELLO DE FENE (AMF), *Obras (Fernández Fernández, Antonio, et al., "Expediente de concesión de licenza de obras para construír un edificio sito no lugar do Piqueiro, parroquia de Barallobre")*, signatura 3508-49.

⁵⁰ Descoñécese a quen correspondería este apelido, aínda que podería tratarse dun construtor ou mestre de obras.

⁵¹ AMF, *Obras (Fernández Fernández...)*.

⁵² FERNÁNDEZ MARTA, "Entrevista a Adriano Fernández...".

⁵³ ARQUIVO DO REINO DE GALICIA (ARG), *Goberno Civil, Expedientes de autorización de construción, apertura e funcionamento de locais de espectáculos públicos* (García-Lastra, Vicente "Local para cinematógrafo, propiedad de José Fernández Fernández en el término municipal de Fene (provincia de La Coruña)"), signatura 33.097 (24-04-1947).

Vicente García-Lastra en Ferrol o 24 de marzo de 1947. O primeiro que chama a atención do proxecto é que figura como promotor José Fernández Fernández, un dos tres irmáns de Antonio Fernández, xa que o indiano falecera en 1946. O proxecto de García-Lastra consta dunha memoria na que describe os sistemas construtivos e a distribución dos espazos do local destinado a cinematógrafo, facendo énfase no aforo e na descrición das medidas hixiénico-sanitarias e de protección contra incendios, todo orientado a dar cumprimento ao *Reglamento de Policía y Espectáculos Públicos* de 1935. Tamén se acompaña de planos nos que se representa a fachada principal do edificio, unha sección e as plantas do cine.

Toda esta documentación parece indicar que a autoría do cine, ou polo menos do edificio en si, non pertencería en exclusiva ao arquitecto Vicente García-Lastra, como sinalan outros autores⁵⁴. A documentación presentada por Antonio Fernández en 1940 e por Reimunde en 1941 a petición súa, indícanos a existencia dun proxecto previo, especialmente a asinada por este último, no que se describía o edificio dunha forma moi semellante ao actual. Por outra banda, o proxecto de Vicente García-Lastra atinxe unicamente ao espazo destinado a cinematógrafo e non se representan graficamente nin se fai mención ao resto dos locais do edificio, salvo na memoria, na que se fai alusión á existencia dunha instalación de tipo industrial baixo a sala, referíndose ao local da ebanistería situado no soto.

Dá a impresión, polo tanto, que este proxecto elaborouse coa finalidade de solicitar a correspondente licenza para cine dun espazo dentro dun edificio que xa estaba construído, pois na memoria non se están a mencionar obras que se vaian a realizar, máis ben, estase a describir a súa configuración e as medidas de seguridade necesarias que debían cumprir as salas de cine da época. Outras razóns que reforzarían esta hipótese serían, en primeiro lugar, o escaso tempo que transcorre entre a solicitude de autorización para executar o proxecto, realizada por Bernardo Fernández (irmán de Antonio Fernández e herdeiro do cine), o 11 de setembro de 1947⁵⁵, e a inauguración do cine, o 25 de decembro dese mesmo ano⁵⁶, polo que semella pouco probable que o edificio puidera terse construído en pouco máis de tres meses. Ademais, para a obtención da licenza para cinema-

⁵⁴ José L. CABO VILLAVERDE e Jesús Á. SÁNCHEZ GARCÍA, “Inventario de cines de Galicia”, en Xosé L. Cabo Villaverde e Jesús Á. Sánchez García (eds.), *Cines de Galicia*, A Coruña, Fundación Barrié, 2012, páx. 252. María X. ARIAS e Henrique SANFIZ, *Barallobre no pasado*, Fene, Concello de Fene, 1996, páx. 52. Luís CALVO TEIJO, Aurora VÁZQUEZ ANEIRO e María X. ARIAS REI, *O cine na comarca de Ferrol. As súas xentes, os seus recursos: (1897-2010)*, Ferrol, Asociación Cultural e de Promoción Social “Conxeito”, 2011.

⁵⁵ ARG, *Goberno Civil, Expedientes de autorización de construción, apertura e funcionamento de locais de espectáculos públicos* (Fernández Fernández, Bernardo, “Solicitud de autorización para habilitar un local de su propiedad, conforme a los planos que acompaña”), signatura 33.097 (11-09-1947).

⁵⁶ FERNÁNDEZ MARTA, “Entrevista a Adriano Fernández...”.

tógrafo era necesario presentar unha certificación expedida por un arquitecto, na que se garantise o cumprimento da normativa vixente⁵⁷.

É posible que a familia de Antonio Fernández, herdeira do edificio tralo seu falecemento, solicitase os servizos de Vicente García-Lastra cando a totalidade ou parte do edificio xa estaba construído, para así poder rematalo e obter a licenza de actividade necesaria. De aí que nos planos orixinais límitese a representar unicamente o cine e non os demais espazos do edificio.

Un edificio polivalente

Se algo caracteriza o edificio do cine Adriano é o seu carácter multifuncional, pois ademais da sala de cine, dentro do mesmo edificio dábase cabida a diversos usos, entre os que se desenvolvía unha ebanistería, dúas vivendas e un local comercial, convivindo todos eles de forma independente. Probablemente, esta característica débese a unha forma de buscar rendemento económico da construción dun gran edificio de modo semellante a como ocorría nas cidades, nas que se aproveitaba a edificación de novos cines para facer promocións inmobiliarias de vivendas⁵⁸, como no caso do cine *Avenida* de Ferrol, pero tamén para acoller outro tipo de usos, como o teatro *Colón* da Coruña, que tamén posuía un hotel.

A sala de cine sitúase na zona central do edificio e accédese a ela pola planta baixa a través dun vestíbulo ou *foyer* no que tamén se dispoñían dous despachos de billetes a ambos lados, abertos ao exterior por dúas pequenas fiestras. A través deste *foyer* chégase á sala de cine, que segue unha tipoloxía semellante á dos teatros á italiana, cunha planta similar á de ferradura. Esta está formada por un patio de butacas rodeado perimetralmente por palcos de platea. Na súa altura dispóñense dous palcos nos laterais, denominados, segundo Manuel Teijeiro Varela, antigo operador de cámara do cine Adriano, *entresuelo* e *general*⁵⁹. No fondo da sala, sobre as portas de acceso, sitúase a cabina de proxección, con asentos a ambos lados a modo de *galiñeiro*. O cine, tal e como se recolle no proxecto redactado polo arquitecto García-Lastra, contaba cun total de 389 localidades⁶⁰, repartidas entre o patio de butacas e os palcos. A sala contaba con butacas de madeira fixadas no chan, estando tapizadas unicamente as dos palcos de platea.

⁵⁷ MINISTERIO DE LA GOBERNACIÓN, “Orden aprobando el Reglamento, que se inserta, de Policía de Espectáculos públicos y de construcción y reparación de los edificios destinados a los mismos”, *Gaceta de Madrid*, 124 (5-05-1935), páx. 1056.

⁵⁸ Miguel ABELLEIRA DOLDÁN, “De la autarquía al desarrollismo (1939-1965)”, en Xosé L. Cabo Villaverde e Jesús Á. Sánchez García (eds.), *Cines de Galicia*, A Coruña, Fundación Barrié, 2012, páx. 171.

⁵⁹ Manuel TEJERO VARELA, “Entrevista ao operador de cámara do cine Adriano Manuel Teijeiro”, entrevista de José M. García Castro, A Coruña (29-10-2019).

⁶⁰ GARCÍA-LASTRA, “Local para cinematógrafo...”.

Fig. 7. Patio de butacas do Cine Adriano.

Fotografía do autor.

O escenario, enmarcado por un arco destacado en cor vermella, é de pequenas dimensións e cun fondo estreito. Orixinalmente, tamén acollía os altosfalantes da sala, que se situaban detrás da pantalla. O teito é de madeira, con catro plafóns nas esquinas e un de grandes dimensións no centro, que contaban con luces de distintas cores reguladas dende a cabina de proxección⁶¹.

Os acabados do patio de butacas son sinxelos e de pouca ornamentación. Esta redúcese ós plafóns colocados no teito e ás molduras das varandas dos palcos. Orixinalmente a sala estaba pintada en cor verde escuro e branco e as butacas de madeira estaban vernizadas e tinguidas de negro, tratando de imitar a cor do ébano⁶². O escenario contaba cunha bambalina, pendurada na súa parte superior decorada con motivos ornamentais, na que figuraban as iniciais do cine C A (Cine Adriano) entrelazadas.

O cine contaba con outros espazos que complementaban o seu uso, como o ambigú, situado á esquerda da sala, ao cal se accedía a través do *foyer*. Conta cunha pequena barra onde se despachaban os aperitivos e bebidas durante os descansos. Na planta baixa tamén se situaban dous aseos separados por sexos, colocados a ambos lados do *foyer*.

⁶¹ TEJEIRO VARELA, “Entrevista ao operador de cámara...”.

⁶² TEJEIRO VARELA, “Entrevista ao operador de cámara...”.

As comunicacións coas plantas superiores realízanse por dúas escaleiras simétricas, que arrincaban desde o *foyer* ata os palcos de *entresuelo*. Desde eles, chegábase á cabina de proxección e ao *galiñeiro*. Ao nivel dos palcos de *principal* accedíase por medio dunhas escaleiras situadas detrás do escenario.

A cabina de proxección estaba delimitada por grosos tabiques como medida de protección contra ao lume, pois eran espazos susceptibles de sufrir incendios, e contaba cunha máquina de proxección OSSA. Ademais, comunicábase co exterior a través do balcón central da fachada principal do edificio.

Nos extremos laterais da planta alta situábanse dúas vivendas, unha a cada lado, ás cales se accedía de forma independente do cine por medio dunhas escaleiras con entrada propia pola fachada principal. Por estas escaleiras, ademais das vivendas, subíase á cuberta e contaban tamén cunha porta que abría aos palcos de *principal* que, seguramente, se trataba dunha saída de emerxencia do cine.

As vivendas posuían unha dotación de espazos moi completa para a súa época, pois contaban con cocíña, sala de estar, cuarto de baño e tres dormitorios. Con todo, cabe destacar que ao principio as vivendas tiñan o inconveniente de carecer de subministro de auga corrente, a cal a obtiñan dunha fonte moi próxima e, posteriormente, dun alxibe instalado na cuberta. Sobre como era a vida nas vivendas do Adriano da boa conta María, unha das súas primeiras inquilinas, cuxo testemuño consérvase nunha curta realizada por Pitusa Arias⁶³.

Ademais do cine e as vivendas, no semisoto do edificio situábase a ebanistería, a cal estaba especializada en mobiliario de alta calidade, sobre todo o destinado para salas de festas e cines, como o caso dos cines *Galicia* de Ferrol ou *Zárate* de Mugarodos, dos que se ten constancia que a elaboración das súas butacas foi da súa factura⁶⁴. Nesta ebanistería elaborouse toda a carpintería do edificio, incluídas as portas, fiestras, palcos e o conxunto do mobiliario⁶⁵, amosando solucións de gran orixinalidade. Convén recordar que, en orixe, o espazo do cine ideouse para ser unha sala de exposición das obras realizadas na ebanistería do semisoto. Aínda que isto non chegou a executarse, ao final o patio de butacas do cine resultou unha forma de exhibición dos traballos que se elaboraban na mesma.

O espazo da ebanistería conta con tres accesos, dous nos laterais e un situado no centro por onde se introducían os subministrados. Descoñécese a día de hoxe como estaba distribuído o seu espazo, xa que non quedan apenas vestixios desta

⁶³ PITUSA ARIAS, “Vivir no Adriano”, *Canal Mazarelos* [vídeo en liña], dispoñible en <<https://www.youtube.com/watch?v=SLSG6a5gX4Q>> [Consulta: 02/04/2021].

⁶⁴ CALVO TEIJO, VÁZQUEZ ANEIRO e ARIAS REI, *O cine na comarca...*, páxs. 85 e 90.

⁶⁵ FERNÁNDEZ MARTA, “Entrevista a Adriano Fernández...”.

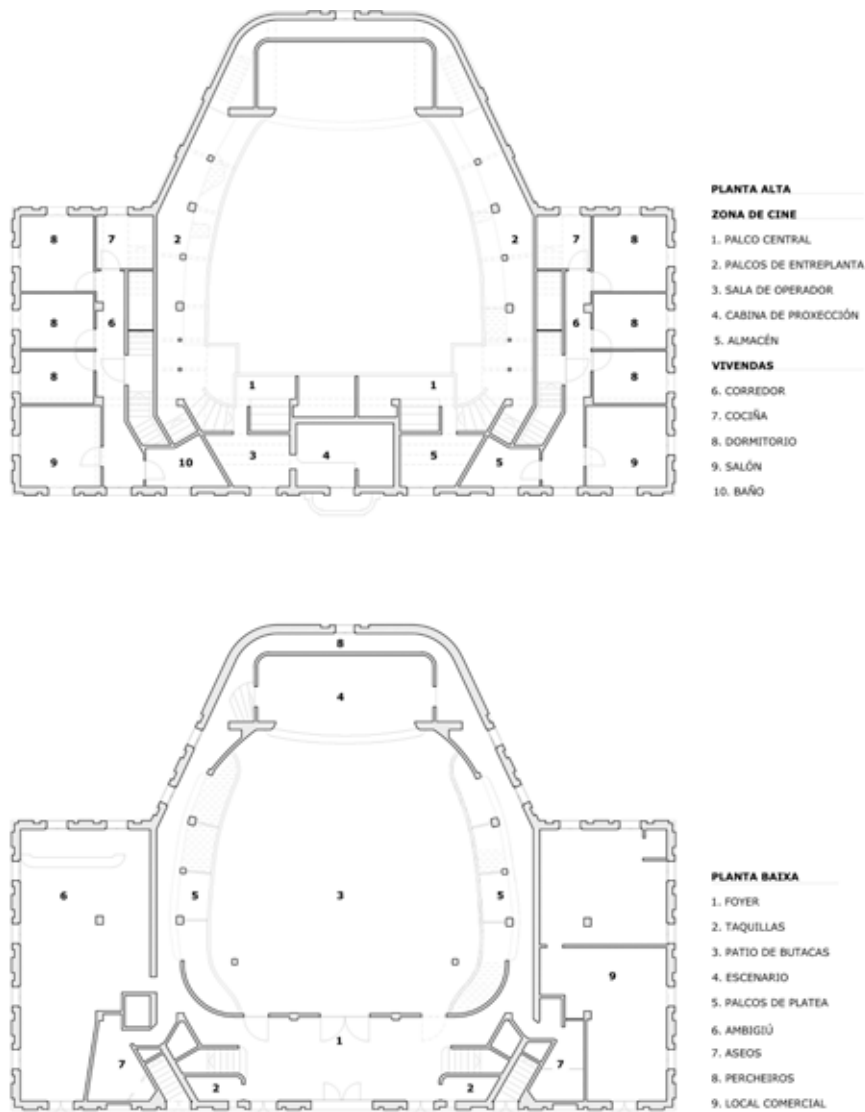

Fig. 8. Planos de planta baixa e planta alta do Cine Adriano.
Elaboración propia.

actividade. O único do que se ten constancia é da existencia dunha oficina, da cal so se conserva o pavimento e un burato na parede onde se situaba a caixa forte⁶⁶.

⁶⁶ FERNÁNDEZ MARTA, “Entrevista a Adriano Fernández...”.

Na planta baixa, no lado dereito do edificio, tamén existiu un pequeno local comercial que foi utilizado durante anos como zapatería, aínda que unha vez este local deixou de estar en activo, foi empregado como almacén do cine, xa que nel gardábanse as butacas cando se celebraban os bailes⁶⁷.

Características arquitectónicas

Tipolóxicamente, o cine Adriano pode encadrarse dentro dos chamados como teatros-cine. Estes teñen a súa orixe nos cines construídos nos Estados Unidos na década de 1910, que á súa vez, recreaban a gran suntuosidade e luxo dos teatro europeos do século XIX como a Ópera de París⁶⁸. Sinala Sánchez García que no caso español e galego esta ostentación será máis limitada e que as salas recorrerán ao modelo de teatro á italiana, reproducindo elementos propios deste tipo de salas como as plantas curvas, os palcos, os foxos de orquestra e os escenarios amplos e dotados tecnicamente para as funcións teatrais. En Galicia terán unha época de auge na década dos anos vinte, con exemplos como o Teatro-cine *Arri-ví* de Cedeira, do ano 1928, ou Teatro-cine *Losada*, en Ourense de 1929⁶⁹, aínda que atoparemos exemplos posteriores na década dos corenta, como no caso do teatro *Colón* da Coruña do 1945.

Vemos que, en maior ou menor medida, estas características están presentes no cine Adriano, dispoñendo dunha planta en forma semielíptica. Ao igual que nos teatros á italiana tamén posúe palcos acaroados ós laterais da sala dispostos en dous niveis, se ben é certo que no caso do escenario, este non estaría adaptado para as funcións teatrais polo seu reducido tamaño, posto que o uso exclusivo era o de cine, aínda que ocasionalmente celebráronse bailes no seu interior. Esta composición resulta especialmente singular, xa que os cines das vilas e aldeas non adoitaban contar con salas destas características, recorrendo a edificios de menor escala, con plantas rectangulares e sen palcos. Estas diferenzas resultan evidentes cando comparamos o *Adriano* con exemplos contemporáneos en lugares próximos como os cines *Cardoeiro* na parroquia veciña de Maniños do 1956 ou o *Rex* de Mugar dos do ano 1949. Quizais, as súas referencias atópanse no teatro *Jofre* de Ferrol, no que tamén se desenvolveu a activade de cinematógrafo e que garda certas similitudes nas características do seu patio de butacas.

⁶⁷ TEJEIRO VARELA, “Entrevista ao operador de cámara...”.

⁶⁸ Jesús Á. SÁNCHEZ GARCÍA, “Los primeros cines (1905-1930)”, en Xosé L. Cabo Villaverde y Jesús Á. Sánchez García (eds.), *Cines de Galicia*, páxs. 116-124.

⁶⁹ Jesús A. SÁNCHEZ GARCÍA, “Tradición y modernidad en la arquitectura del espectáculo. Los teatros-cine en Galicia”, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie VII, Historia del Arte*, 7 (1994), pág. 421.

Exteriormente, a linguaxe empregada na ornamentación das fachadas podería clasificarse como Art déco polos seus motivos xeométricos de corte austero, nos que introduce tamén a liña curva nos remates da cornixa e nos ocos. Un exemplo semellante podemos atopalo nas proximidades, como a desaparecida *Fábrica de Lápicos Hispania* de Ferrol, construída en 1940 e proxectada polo arquitecto Nemesio López Rodríguez. Abelleira Doldán enmarca esta estética dentro do Eclecticismo imperante durante o período da autarquía (1939-1965), quedando esta liña do Art déco vinculada ás tendencias vangardistas dos anos trinta⁷⁰.

Construtivamente, o edificio do cine *Adriano* presenta similitudes coa *Casa da Maleta*, empregando case os mesmos sistemas construtivos. En ambos casos, os dous edificios contan cunha planta de semisoto construída por medio de muros de cachotería de pedra, mentres que as fachadas das plantas altas resólvense con muros de ladrillo revestidos de morteiro de cemento. En ambos tamén se empregan estruturas de formigón armado, a técnica que Antonio Fernández aprendera a utilizar en Cuba. Na cuberta tamén atopamos a mesma solución, recorrendo a unha azotea transitable, posiblemente inspirada nas cubertas da arquitectura colonial.

Inicios, peche e intentos de recuperación

O cine inaugurouse o 25 de decembro de 1947 ca película *Dillinger, enemigo público n.º 1*. Ao comezo realizábanse sesións case tódolos días da semana, sendo a máis concorrida a infantil dos domingos ás tres da tarde. As sesións de cine eran anunciadas por medio de megafonía instalada no exterior do edificio, para o cal, acostumábase a reproducir a canción *El negro zumbón*, orixinal da película *Anna* de 1951 de Alberto Lattuada⁷¹.

O cine foi unha forma de ocio que permitiu evadirse dos problemas dunha sociedade que estaba a padecer os efectos da posguerra e ditadura. Así mesmo, constituíu un espazo de relación, especialmente para os máis novos, xa que era o lugar onde coñecer xente das zonas veciñas e “mocear”, converténdose o cine nun gran referente a nivel social.

Con todo, o *Adriano* pechará as súas portas no mes de febreiro do ano 1972, tras case vinte e cinco anos en activo, ca proxección do filme *El señor de Hawaii*. Tralo cese da actividade, a sala foi empregada a comezos dos anos 80 polo grupo de teatro local *Tagallo* como espazo de ensaio⁷². Mais, a actividade desta agrupa-

⁷⁰ ABELLEIRA DOLDÁN: “De la autarquía al desarrollismo (1939-1965)”, páxs. 172-175.

⁷¹ FERNÁNDEZ MARTA, “Entrevista a Adriano Fernández...”.

⁷² FRANCISCO OTI RÍOS, *O novo teatro en Perlio. O Teatro Círculo e Tagallo*, Vigo, Ediciones Invasoras, 2018, páx. 60.

ción irá decaendo contra o final da década, quedando o edificio novamente sen uso. A situación de abandono na que se atopaba favoreceu que fose obxecto de roubos e actos vandálicos, polo que os propietarios tomaron a decisión de poñelo á venda⁷³. A oferta dirixiuse especialmente cara o Concello de Fene⁷⁴, mais as negociacións non chegarían a ningún acordo.

O *Adriano* deixou unha fonda pegada na memoria da sociedade que aínda está presente a día de hoxe, de aí a que os intentos de recuperación do cine vaian a vir da man de iniciativas populares. No ano 2014, o colectivo de fotógrafos *Fotoforum Lumen* convoca a fotógrafos de toda Galicia a través das redes sociais para participar no proxecto *Adriano, sesión continua* co fin de recuperar a memoria emocional do edificio mediante traballos de tipo interdisciplinar. Como resultado disto, elaboráronse 17 propostas nas que cada artista plasmou as súas impresións sobre o edificio. Con estes traballos realizouse una exposición na casa da cultura de Fene, que foi inaugurada no propio cine o 8 de maio de 2015 con gran afluencia de público⁷⁵.

Parte dos membros do colectivo Lumen, concienciados do valor a nivel social e artístico que supoñía o cine *Adriano*, deciden constituírse como asociación cultural destinada á recuperación do inmoble mediante a realización de actividades culturais. Nace así, en marzo do 2016, *Patio de Butacas* que, actualmente, ostenta a xestión do cine mediante unha cesión por parte dos seus propietarios⁷⁶. A asociación levou a cabo reparacións no edificio, orientadas a solucionar os problemas de filtración de augas da cuberta e a recuperar o escenario, o que lles permitiu celebrar eventos e exposicións, devolvéndolle así parcialmente a vida ao vello cine.

CONCLUSIÓN

Tralo exposto anteriormente, queda demostrado que a figura de Antonio Fernández constitúe unha das máis destacadas da emigración galega do primeiro terzo do século XX, tanto pola singularidade da súa obra construída como pola

⁷³ “Fuerzan la entrada del antiguo cine Adriano de Barallobre para robar en su interior”, *La Voz de Galicia* (2-04-2008), dispoñible en <https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ferrol/2008/04/02/fuerzan-entrada-antiguo-cine-adriano-barallobre-robar-interior/0003_6698970.htm> [Consulta: 24/09/2021].

⁷⁴ A. VELLÓN, “El Concello fenés busca fondos para la compra del cine Adriano”, *La Voz de Galicia* (3-04-2008), dispoñible en <https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ferrol/2008/04/03/concello-fenes-busca-fondos-compra-cine-adriano/0003_6701932.htm> [Consulta: 26/11/2021].

⁷⁵ C. CRESPO, “‘Adriano, Sesión Continua’: 17 factorías para un único sueño”, *La Voz de Galicia* (8-05-2015), dispoñible en <<https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ferrol/fene/2015/05/05/adriano-sesion-continua-17-factorias-unico-sueno/00031430853327344936169.htm>> [Consulta: 24/08/2019].

⁷⁶ PATIO DE BUTACAS, “Estatutos”, dispoñible en <<https://patiodebutacas.gal/estatutos/>> [Consulta: 26/11/2021].

transcendencia da mesma incluso unha vez desaparecido este. A súa casa é un dos exemplos máis especiais da arquitectura indiana, feito polo que chamou a atención da prensa nacional da súa época ata en dúas ocasións. O cine *Adriano* foi un lugar de referencia na vida social da parroquia de Barallobre durante os case 25 anos que estivo en activo e que aínda continúa moi presente na memoria colectiva, grazas ao cal, contou con intentos de recuperación nos últimos anos. Tamén as lanchas de pasaxe, construídas na Ribeira de Maniños, convertéronse nunha icona popular nun lugar tan afastado da súa terra natal como Cádiz.

Pódese afirmar que a obra construída de Antonio Fernández posúe unha gran singularidade arquitectónica. No caso da *Casa da maleta* vemos que, ao igual que outros moitos indianos, o emigrante non dubidou en deixar pegada na súa parroquia natal construíndose unha suntuosa casa ao seu regreso. O feito diferencial neste caso é o motivo polo que constrúe a vivenda. Non é soamente o de facer ostentación da fortuna ou do triunfo adquirido, se non o de erguer un monumento ao sacrificio e ao traballo realizado por el mesmo, que se autorretrata como emigrante na zona máis destacada da casa. Ao mesmo tempo, a *Casa da maleta* é unha sorte de relicario que acolle no seu interior, en forma de placas marmóreas, unha mostra do seu pensamento de carácter obreiro asimilado na emigración, xunto as súas últimas vontades.

Por outra banda, no caso do cine *Adriano*, vemos que se trata dun edificio complexo e difícil de clasificar, capaz de acoller usos diversos ademais do cine, tales como vivendas ou unha ebanistería. Precisamente, demostrouse que a orixe do edificio sería esa mesma ebanistería, co fin de desenvolver o oficio que o indiano exercera na emigración. Do cine resulta especialmente destacable a súa tipoloxía, identificable coa dos teatros-cine, máis propia das cidades nas que existía unha demanda de ambos espectáculos. Por isto mesmo, non deixa de resultar case insólito que atopemos unha sala destas características nun ámbito rural como a parroquia de Barallobre de mediados do século XX.

Home feito a si mesmo, con inquietudes intelectuais e vocación de arquitecto que desenvolveu na construción da súa propia obra, Antonio Fernández deixa-nos un legado construído de especial interese e valor arquitectónico.

BIBLIOGRAFÍA

- Abelleira Doldán, Miguel, “De la autarquía al desarrollismo (1939-1965)”, en Xosé L. Cabo Villaverde e Jesús Á. Sánchez García (eds.), *Cines de Galicia*, A Coruña, Fundación Barrié, 2012, páxs. 160-193.
- Alonso, Álvaro, “El cine Adriano, una joya que no se da por perdida”, *La Voz de Galicia* (8-06-2018), dispoñible en <https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/ferrol/fene/2018/06/08/cine-adriano-joya-da-perdida/0003_201806F8C7991.htm> [Consulta: 24/09/2021].

- Alonso Pereira, José Ramón, “La arquitectura indiana”, en Fernando Bores Gamundi (ed.), *Casas de indianos*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2000, páxs. 35-60.
- Anatol Seoane, Bernardo, e Ardá Suárez, A. Carlos (dirs.), *Indianos. Arquitectura da emigración na península de Bezoucos: Ares, Cabanas, Fene e Mugardos*, Santiago de Compostela, Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia, 2000.
- Arias, María X., e Sanfíz, Henrique, *Barallobre no pasado*, Fene, Concello de Fene, 1996.
- Arias, Pitusa, “Vivir no Adriano”, *Canal Mazarelos* [vídeo en liña], dispoñible en <<https://www.youtube.com/watch?v=SLSG6a5gX4Q>> [Consulta: 02/04/2021].
- Cabana González, Marina, “Arquitectura residencial indiana nas rías de Ares e Ferrol”, *Cátedra. Revista eumesa de estudos*, 8 (2001), páxs. 159-179.
- Cabo Villaverde, Xosé L., e Sánchez García, Jesús Á., “Inventario de cines de Galicia”, en Xosé L. Cabo Villaverde e Jesús Á. Sánchez García (eds.), *Cines de Galicia*, A Coruña, Fundación Barrié, 2012, páxs. 223-283.
- Cagiao Vila, Pilar, Barreiro Fernández, Xosé R. e Villares, Ramón, *Os galegos de Ultramar. De emigrados a inmigrantes*, A Coruña, Arrecife Edicións Galegas, 2007.
- Calvo Teijo, Luis, Vázquez Aneiros, Aurora, e Arias Rei, María X., *O cine na comarca de Ferrol. As súas xentes, os seus recursos: (1897-2010)*, Ferrol, Asociación Cultural e de Promoción Social “Conxeito”, 2011.
- Campos Alvarez, José R., “La Emigración gallega a América (1880-1930). Integración y retorno”, *Miniús. Revista do Departamento de Historia, Arte e Xeografía*, 2-3 (1993/1994), páxs. 133-145.
- Cañas, Gabi e Buhigas, José I., “En lo alto de la vida. Don José Fernández Sanjuán”, *Diario de Cádiz* (26-09-1976), páxs. 6-7.
- Cañas, Jesús A., “El Vaporcito reflota al fin en la bahía de Cádiz. El mítico barco, cantado por Rafael Alberti en sus memorias y naufragado en 2011, se convertirá en un museo”, *El País* (29-05-2020), dispoñible en <<https://elpais.com/cultura/2020-05-28/el-vaporcito-reflotar-al-fin-en-la-bahia-de-cadiz.html>> [Consulta: 21/02/2021].
- Carriba, Lorenzo, “El hombre que se erigió a sí mismo una estatua de tamaño natural”, *Ahora. Diario gráfico*, 1288 (10-02-1935), páxs. 16-19.
- Corrales Rosell, Leslie, “Restauran el Palacio Ferrer, una de las más importantes joyas arquitectónicas de la ciudad de Cienfuegos”, *Perlavisión TV* [vídeo en liña], dispoñible en <<https://www.youtube.com/watch?v=P8PE-077C4s>> [Consulta: 02/04/2021].
- Cortés López, Miriam E., “El legado de ultramar. Identidad, tradición e innovación en la configuración exterior de la casa indiana gallega”, *Atrio. Revista de Historia del Arte*, 25 (2019), páxs. 170-207.
- Crespo, C., “‘Adriano, Sesión Continua’: 17 factorías para un único sueño”, *La Voz de Galicia* (8-05-2015), dispoñible en <<https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ferrol/fene/2015/05/05/adriano-sesion-continua-17-factorias-unico-sueno/00031430853327344936169.htm>> [Consulta: 24/08/2019].
- Fernández Marta, Adriano, “Entrevista a Adriano Fernández Marta sobre o seu tío avó, Antonio Fernández Fernández e o cine Adriano”, entrevista de García Castro, José M., Fene (21-06-2019).

- “Fuerzan la entrada del antiguo cine Adriano de Barallobre para robar en su interior”, *La Voz de Galicia* (2-04-2008), disponible en <https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/ferrol/2008/04/02/fuerzan-entrada-antiguo-cine-adriano-barallobre-robar-interior/0003_6698970.htm> [Consulta: 24/09/2021].
- García Permuy, Carlos, “O ‘Adriano’, un afortunado e ilustre emigrante”, *Nordesia, revista dominical do Diario de Ferrol*, 509 (9-11-2008), páxs. 2-4.
- Garrido Moreno, Antonio, “Elementos ornamentales en la arquitectura indiana de Galicia”, en Fernando Bores Gamundi (ed.), *Casas de indianos*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2000, páxs. 61-89.
- Junta de Andalucía, “Decreto 225/2001, de 2 de octubre, por el que se declara Bien Mueble de Interés Cultural el Barco Adriano III, conocido popularmente por la denominación de El Vaporcito, en el Puerto de Santa María (Cádiz)”, *Boletín Oficial de la Junta de Andalucía*, 132 (15-11-2001), páxs. 18469-18470.
- Máiz Vázquez, Bernardo, “Algúns aspectos da emigracións dende ferrolterra a Cuba 1900-1936”, en Bernardo Anatol Seoane e A. Carlos Ardá Suárez (dirs.), *Indianos. Arquitectura da emigración na península de Bezuocos: Ares, Cabanas, Fene e Mugardos*, Santiago de Compostela, Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia, 2000.
- “Me gustaría que, en el futuro, el pueblo de Fene pudiera disfrutar del inmueble”, *La Voz de Galicia* (23-02-2021), disponible en <https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/ferrol/fene/2020/02/23/me-gustaria-futuro-pueblo-fene-pudiera-disfrutar-inmueble/0003_202002F23C8992.htm> [Consulta: 24/09/2021].
- Mestre Martí, María, *Patrimonio arquitectónico del siglo XX. El legado Art Nouveau en La Habana*, Cartagena, Universidad Politécnica de Cartagena, 2015.
- Ministerio de la Gobernación, “Orden aprobando el Reglamento, que se inserta, de Policía de Espectáculos públicos y de construcción y reparación de los edificios destinados a los mismos”, *Gaceta de Madrid*, 124 (5-05-1935), páxs. 1055-1070.
- Núñez Seixas, Xosé M., “Retornados e inadaptados: el ‘Americano’ Gallego, entre mito y realidad (1880-1930)”, *Revista de Indias*, 58, 214 (1998), páxs. 555-593.
- Oti Ríos, Francisco, *O novo teatro en Perlió. O Teatro Círculo e Tagallo*, Vigo, Ediciones Invasoras, 2018.
- Patio de butacas, “Estatutos”, disponible en <<https://patiodebutacas.gal/estatutos/>> [Consulta: 26/11/2021].
- Pérez Fernández, Enrique, *De El Puerto a Cádiz. Los barcos del pasaje en la Bahía de Cádiz (Siglos XV-XXI)*, Cádiz, Ediciones El Boletín, 2017.
- Sánchez García, Jesús A., “Tradición y modernidad en la arquitectura del espectáculo. Los teatros-cine en Galicia”, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie VII, Historia del Arte*, 7 (1994), páxs. 419-435.
- Sánchez García, Jesús Á., “Los primeros cines (1905-1930)”, en Xosé L. Cabo Villaverde y Jesús Á. Sánchez García (eds.), *Cines de Galicia*, A Coruña, Fundación Barrié, 2012, páxs. 116-124.
- Segre, Roberto, *Arquitectura antillana del siglo XX*, Editorial Arte y Literatura, 2003.

- Sueiro Rodríguez, Victoria M., “Composición social y caracterización de las principales sociedades culturales y de instrucción y recreo en la región de Cienfuegos entre 1840-1899”, *Espacio Tiempo y Forma. Serie V, Historia Contemporánea*, 11 (1998), páxs. 327-342.
- Teijeiro Varela, Manuel, “Entrevista ao operador de cámara do cine Adriano Manuel Teijeiro”, entrevista de García Castro, José M., A Coruña (29-10-2019).
- “Un ciudadano que se erige una estatua a sí mismo. Curiosidades de Barallobre”, *Blanco y negro* (12-02-1933), páxs. 113-116.
- Vázquez González, Alejandro, *Emigrantes galegos, transportes e remesas (1830-1930)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega; Fundación Barrié, 2015.
- Vellón, A., “El Concello fenés busca fondos para la compra del cine Adriano”, *La Voz de Galicia* (3-04-2008), disponible en <https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/ferrol/2008/04/03/concello-fenes-busca-fondos-compra-cine-adriano/0003_6701932.htm> [Consulta: 26/11/2021].
- Vidal Rodríguez, José A., *La emigración gallega a Cuba. Trayectos migratorios, inserción y movilidad laboral, 1898-1968*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2005.